

ЛЕЖНЄВА Т. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
(Університет імені Альфреда Нобеля)

ТІТОВА І. В.,
суддя
(Красногвардійський районний суд
м. Дніпропетровська)

УДК 347.67

ТЛУМАЧЕННЯ ЗАПОВІТУ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У статті досліджуються питання співвідношення тлумачення норми права, правочину та заповіту. Авторами надається поняття тлумачення заповіту, обґрунтовується доцільність надання права тлумачення заповіту іншим заінтересованим особам, досліджується алгоритм застосування методів тлумачення заповіту та судова практика їх застосування.

Ключові слова: *правочин, заповіт, тлумачення заповіту, методи тлумачення заповіту, свобода тлумачення заповіту, судова практика.*

В статье исследуются вопросы соотношения толкования норм права, сделки и завещания. Авторами подается понятие толкования завещания, обосновывается целесообразность предоставления права толкования завещания иным заинтересованным лицам, исследуется алгоритм применения методов толкования завещания и судебная практика их применения.

Ключевые слова: *сделка, завещание, толкование завещания, методы толкования завещания, свобода толкования завещания, судебная практика.*

The issues of correlation of legal rules interpretation, juridical act interpretation and testament interpretation are investigated in the article. The authors provide the concept testament interpretation. It is grounded that it is reasonable to entitle other interested persons to interpret the testament. The algorithm of testament interpretation methods application is researched, including the judicial practice.

Key words: *juridical act, testament, testament interpretation, testament interpretation methods, freedom of testament interpretation, judicial practice.*

Вступ. З'ясування намірів осіб, які вчиняють правочин, дійсного змісту їх дій необхідне для правильної реалізації правочину. Тлумачення заповіту має на меті усунення незрозумілостей у буквальному змісті заповіту, при цьому повинна забезпечуватися найбільш повна реалізація не тільки дійсної, а й припустимої волі спадкодавця. Потреба у тлумаченні виникає тоді, коли заповіт містить суперечливі положення, що ускладнюють його виконання [5, с. 135].

Проблемні питання тлумачення правочину, в тому числі й заповіту, є предметом дослідження провідних вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема таких, як В.К. Антошкіна, С.С. Алексєєв, Ю.О. Заїка, Л.В. Карашук, В.С. Нерсесянц, В.Я. Карабань, О.П. Печений, Л.В. Шевчук та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей тлумачення заповіту за цивільним законодавством України, а також аналіз судової практики щодо застосування різних методів тлумачення заповіту.

Результати дослідження. Поняття тлумачення правочину, заповіту є похідним від поняття тлумачення права, яке розробляється в межах предмету загальної теорії права. У найзагальнішому вигляді С.С. Алексєєв визначав тлумачення як діяльність щодо встановлення змісту правового акту для його практичної реалізації [1, с. 290]. У цілому ж саме по собі поняття тлумачення норм права не є дискусійним, і у різних авторів зміст дефініції цього поняття варіюється переважно за рахунок включення чи невключення до нього вказівок на предмет, об'єкт, суб'єкти, мету, завдання, способи тлумачення тощо.

Тлумачення норм права являє собою складне, комплексне і багатопланове явище. Воно сприймається в юриспруденції як певний пізнавальний процес. Поняття тлумачення права охоплює єдність двох процесів: з'ясування і роз'яснення змісту правової норми. Це необхідний підготовчий етап, передумова для правильного розв'язання певної юридичної ситуації, для правильного роз'яснення норм права, що є наступним етапом процесу тлумачення права [2, с. 9].

Це в повній мірі справедливо і для тлумачення заповіту. Суб'єкт тлумачення спершу, застосовуючи методи тлумачення, з'ясовує зміст положень заповіту, а після цього надає йому доступну для свідомості третіх осіб форму акту тлумачення (договір сторін або рішення суду).

Що ж стосується понять тлумачення правочину та тлумачення заповіту, то його можна вивести із загального поняття тлумачення права, врахувавши особливості правочинів та заповітів. Зокрема, слід враховувати, що при тлумаченні заповіту, на відміну від тлумачення норм права, встановлюється не «дійсний зміст норми» або «воля законодавця», а воля спадкодавця [3, с. 331].

Тлумачення правочину можна визначити як інтелектуально-вольову діяльність, спрямовану на з'ясування (усвідомлення) і роз'яснення волі сторони (сторін) правочину, вираженої у відповідній формі правочину, а також результати цієї діяльності у формі акту тлумачення правочину. Таким чином, тлумачення заповіту – це інтелектуально-вольова діяльність спадкоємців або суду, спрямована на з'ясування (усвідомлення) і роз'яснення волі спадкодавця, вираженої у заповіті, а також результати цієї діяльності у формі акту тлумачення правочину (у договорі сторін або рішенні суду).

Нормативну основу тлумачення заповіту складають ст. ст. 213, 1256 ЦК, норми яких співвідносяться як загальні та спеціальні відповідно.

Відповідно до ч. 1 ст. 213 ЦК зміст правочину може бути витлумачений стороною (сторонами). Частина 2 цієї статті передбачає, що на вимогу однієї або обох сторін суд може постановити рішення про тлумачення змісту правочину. Частини 3 та 4 цієї статті містять правила тлумачення правочинів, по суті встановлюючи певну послідовність, алгоритм застосування методів тлумачення.

Відповідно до ст. 1256 ЦК тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями (ч. 1). У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом відповідно до ст. 213 ЦК (ч. 2).

Таким чином, явно вбачаються дві особливості тлумачення заповіту: 1) заповіт підлягає тлумаченню лише після відкриття спадщини. Таке обмеження є зрозумілим, оскільки за життя спадкодавця останній має право у будь-який момент змінити, скасувати заповіт або укласти новий, усунувши при цьому вади змісту первісного заповіту (ст. 1254 ЦК); 2) заповіт можуть тлумачити особи, які не є стороною цього правочину – спадкоємці. Надання спадкоємцям можливості тлумачення заповіту є відображенням такого прогресивного методологічного підходу у спадковому праві, як розширення диспозитивних засад у спадкуванні [6, с. 79]. На цю обставину вказує О. Печений, зазначаючи, що «незважаючи на те, що змінено суб'єкта тлумачення, правила тлумачення, визначені ст. 213 ЦК, повинні поширюватися і на тлумачення заповітів» [5, с. 135]. Однак, на нашу думку, правила тлумачення

(ч. ч. 3–4 ст. 213 ЦК) поширюються лише на тлумачення заповіту судом. Такий висновок впливає, по-перше, із буквального тлумачення ч. 2 ст. 1256 ЦК, по-друге – із того, що тлумачення заповіту стосується виключно інтересів спадкоємців, а тому вони за спільною вільною згодою можуть узгодити і таке тлумачення заповіту, що здійснено із використанням інших методологічних алгоритмів.

Певні застереження вважаємо за необхідне зробити і щодо суб'єктивного складу позасудового тлумачення заповіту спадкоємцями, який у ЦК викладений доволі поверхово. На нашу думку, слід ч. 1 ст. 1256 ЦК викласти в такій редакції:

«1. Тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями, у тому числі спадкоємцями за законом, а також іншими заінтересованими особами (відказоодержувачами, сервітуаріями, підпризначеними спадкоємцями тощо). Тлумачення заповіту здійснюється шляхом укладення відповідного письмового договору, який підлягає нотаріальному посвідченню.

Такий договір не може порушити прав спадкоємців, а також інших заінтересованих осіб, які не беруть у ньому участі».

Така редакція має низку переваг:

1) усуває невизначеність того, які ж саме спадкоємці мають право тлумачити заповіт: лише спадкоємці за заповітом або ще й спадкоємці за законом. Такий підхід враховує те, що досить часто заповіт не охоплює всього майна спадкодавця і відбувається паралельне спадкування за заповітом і за законом. У таких випадках обсяг спадкової маси для спадкування за законом прямо залежить від обсягу спадкової маси, що спадкується за заповітом. А це означає, що тлумачення заповіту, як правило, матиме значення для інтересів як спадкоємців за заповітом, такі і спадкоємців за законом;

2) враховує, що заінтересованими особами при спадкуванні за заповітом (а отже, і при його тлумаченні) можуть бути не лише спадкоємці, але і відказоодержувачі, сервітуарії (якщо заповітом встановлюється сервітут) та деякі інші особи (наприклад, підпризначений спадкоємець, суб'єкти права на обов'язкову частку у спадщині);

3) визначає форму акту позасудового тлумачення заповіту – нотаріально посвідчений договір. При цьому забезпечуються права заінтересованих осіб, які не брали в ньому участі.

Тепер перейдемо до правил тлумачення, передбачених ч. ч. 3–4 ст. 213 ЦК. Так, вони передбачають, що:

1) при тлумаченні змісту правочину береться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів (абз. 1 ч. 3 ст. 213 ЦК);

2) якщо буквально значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає змоги з'ясувати зміст окремих частин правочину, їхній зміст встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін (абз. 2 ч. 3 ст. 213 ЦК);

3) якщо за правилами, встановленими ч. 3 цієї статті, немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичай ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення (ч. 4 ст. 213 ЦК).

Таким чином, встановлюється пріоритетність філологічного (мовного) методу тлумачення. Така позиція знаходить підтримку в науковій літературі [4, с. 120; 16, с. 21–22]. На необхідність дотримання алгоритму застосування методів тлумачення вказується і в судовій практиці, зокрема у рішенні Апеляційного суду Рівненської області від 18 грудня 2008 р. у справі № 22-1065/08 [11].

Лише неспроможність розтлумачити положення правочину за допомогою цього методу дозволяє перейти до інших. Спочатку законодавець пропонує застосувати елементи систематичного методу тлумачення, встановлюючи зміст окремих частин правочину у системному зв'язку із іншими частинами його змісту та його змістом у цілому, а також із намірами сторін.

Далі пропонується переходити до застосування інших методів, беручи до уваги мету правочину (телеологічний метод), зміст попередніх переговорів, усталену практику відносин між сторонами (історичний метод), звичаї ділового обороту, подальшу поведінку сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення.

Звичайно, не всі пропоновані статтею 213 ЦК шляхи тлумачення правочинів можуть бути прямо застосовані до тлумачення заповітів. Зокрема, враховуючи односторонній характер заповіту, його некомерційний характер, не можна вести мову про «попередні переговори», «звичаї ділового обороту», «текст типового договору» тощо.

У судовій практиці можна віднайти окремі правові позиції, що видаються придатними до узагальнення та подальшого застосування. Наведемо деякі з них.

1. Доволі вдало, на нашу думку, ВСУ окреслив межі судового тлумачення заповітів. У своєму рішенні від 27 серпня 2008 р. у справі № 6-11329св08 [13] він зазначив наступне:

«Виходячи з аналізу положень норм ст. ст. 213, 1256 ЦК, тлумачення заповіту здійснюється з метою встановлення точної волі заповідача і може мати місце, якщо заповіт викликає питання у спадкоємців, має суперечливий характер, у зв'язку з чим необхідно уточнити його зміст.

При цьому ч. 2 ст. 213 ЦК не допускає, щоб під час тлумачення правочину здійснювався пошук волі учасника правочину, який не знайшов відображення у тексті самого правочину.

Таким чином, при тлумаченні заповіту не допускається внесення змін у сам зміст заповіту, враховуючи також, що заповіт – це особисте розпорядження фізичної особи щодо належного їй майна, майнових прав і обов'язків на випадок своєї смерті (ст. 1233 ЦК)».

Наведена правова позиція ВССУ неодноразово застосовувалася судами апеляційних інстанцій при розгляді апеляційних скарг на рішення судів першої інстанції про тлумачення заповіту (наприклад, Рішення Апеляційного суду Житомирської області від 17 травня 2012 р. у справі № 0624/2-657/2011 [8]).

2. Схожу позицію знаходимо у рішенні Апеляційного суду Рівненської області від 18 грудня 2008 р. у справі № 22-1065/08 [11]. Скасовуючи рішення суду першої інстанції про тлумачення правочину, Апеляційний суд зазначив таке: «... визнаючи в ухваленому рішенні те, що ОСОБА_5 насправді заповіла ОСОБА_1, ОСОБА_6, ОСОБА_3 і ОСОБА_7 не все своє рухоме майно (як це зазначено спадкодавцем у заповіті), а все нерухоме майно – суд першої інстанції вийшов за межі наданих йому ст. 213 ЦК повноважень, оскільки зміст поняття «рухоме майно» замінив поняттям «нерухоме майно», чим фактично змінив сам заповіт. Виправлення «помилки» у заповіті законом також не віднесено до компетенції суду».

3. Слід звернути увагу, що часом суди першої інстанції не враховують спеціальні положення про дію норм спадкового права у часі. Показовою у цьому сенсі є позиція Апеляційного суду Івано-Франківської області, який, скасовуючи рішення суду першої інстанції, зазначив наступне: «У п. 4 Прикінцевих та перехідних положень Цивільного Кодексу України, прийнятого 16 січня 2003 р., зазначено, що цей Кодекс застосовується до цивільних відносин, що виникли після набрання ним чинності.

Пунктом 5 названих положень встановлено, що правила книги шостої ЦК (2004 р.) застосовуються до спадщини, яка відкрилась, але не була прийнята ніким із спадкоємців до набрання чинності цим Кодексом» [10].

Таким чином, апеляційна інстанція правильно вказала на те, що у випадку, якщо спадщина відкрита і прийнята хоча б одним спадкоємцем до 1 січня 2004 р., тлумачення заповіту є неможливим, оскільки інститут тлумачення заповітів є новелою ЦК 2003 р.

4. Цікаву, але не безспірну правову позицію знаходимо у рішенні Апеляційного суду Запорізької області від 27 листопада 2012 р. у справі № 22ц-6076/2012 [9]. Так, суд зазначив, що «тлумачення змісту правочину є правом суду, а не обов'язком за умови наявності спору». Такий висновок, безперечно, логічно впливає із буквального тлумачення ч. 2 ст. 213 ЦК: «На вимогу однієї або обох сторін суд може постановити рішення про тлумачення змісту правочину». У той же час ми часто зустрічаємо позови, предмет яких обмежується лише тлумаченням правочину, у т. ч. заповіту. Якщо пристати на правову позицію Апеляційного

суду Запорізької області, виходить, що суд може ігнорувати ч. 1 ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України, відповідно до якої «Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів». На нашу думку, законодавець, вживаючи словосполучення «може постановити рішення», мав на увазі: 1) підкреслити саму можливість судового тлумачення заповіту; 2) вказати на те, що саме суд вирішує, чи задовольнити вимоги тієї чи іншої сторони щодо того чи іншого варіанту тлумачення. Вважаємо, що суд не може відмовити у тлумаченні заповіту, посилаючись лише на те, що це є його правом, а не обов'язком. У зв'язку із цим доцільно було б ч. 2 ст. 213 ЦК викласти у такій редакції: «На вимогу однієї або обох сторін суд постановляє рішення про тлумачення змісту правочину».

5. Аналіз судової практики дав нам змогу виявити і деяку недосконалість ч. 2 ст. 1256 ЦК, відповідно до якої «У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом відповідно до статті 213 цього Кодексу».

По-перше, часто трапляються випадки, коли спадкоємець є лише один або сам спір між спадкоємцями відсутній, однак все ще існує необхідність уточнити дійсний зміст заповіту (наприклад, при здійсненні права на спадкування, оформленні спадщини). Часто відповідачем у цих справах постають органи або посадові особи, які посвідчували заповіт, або ж нотаріуси, нотаріальні контори, які здійснюють оформлення спадщини [15]. Незважаючи на невідповідність таких ситуацій буквальному тлумаченню ч. 2 ст. 1256 ЦК, суди розглядають та вирішують справи по суті.

Деякі суди розглядають справи про тлумачення заповіту у випадках, коли відсутній спір, у порядку окремого провадження [14] як справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення (статті 256-259 ЦПК). І хоча така позиція є логічною, вона суперечить п. 2 Постанови ПВСУ від 30 травня 2008 р. № 7 [7], відповідно до якого «Справи про спадкування розглядаються судами за правилами позовного провадження, якщо особа звертається до суду з вимогою про встановлення фактів, що мають юридичне значення, які можуть вплинути на спадкові права й обов'язки інших осіб та (або) за наявності інших спадкоємців і спору між ними».

По-друге, заінтересованими у тлумаченні заповіту можуть бути не лише спадкоємці (як за заповітом, так і за законом), а й інші особи, про яких ми згадували раніше – відказоодержувачі, сервітуарії, підпризначені спадкоємці тощо. Про справи щодо тлумачення заповіту за участі відказоодержувача згадується, зокрема, у рішенні Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 18 червня 2010 р. у справі № 2-4/2010 [12].

У зв'язку із викладеним вважаємо доцільним ч. 2 ст. 1256 ЦК викласти в такій редакції:

«2. За заявою будь-кого із спадкоємців, у тому числі спадкоємців за законом, а також інших заінтересованих осіб (відказоодержувачів, сервітуаріїв, підпризначених спадкоємців тощо) суд постановляє рішення про тлумачення змісту заповіту.

У разі виникнення спору між будь-якими особами, зазначеними в абзаці першому цієї частини, за позовною заявою будь-кого із них суд постановляє рішення про тлумачення змісту заповіту».

Таким чином буде враховано різноманітність суб'єктів, заінтересованих у тлумаченні заповіту, та врегульовано питання процесуальної форми розгляду відповідних справ – у окремому провадженні при відсутності спору, а інакше – у позовному провадженні.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що тлумачення заповіту – це інтелектуально-вольова діяльність спадкоємців або суду, спрямована на з'ясування (усвідомлення) і роз'яснення волі спадкодавця, вираженої у заповіті, а також результати цієї діяльності у формі акту тлумачення правочину (у договорі сторін або рішенні суду).

На нашу думку, слід ч. 1 ст. 1256 ЦК викласти в такій редакції:

«1. Тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями, у тому числі спадкоємцями за законом, а також іншими заінтересованими особами (відказоодержувачами, сервітуаріями, підпризначеними спадкоємцями тощо). Тлумачення заповіту здійснюється шляхом укладення відповідного письмового договору, який підлягає нотаріальному посвідченню.

Такий договір не може порушити прав спадкоємців, а також інших заінтересованих осіб, які не беруть у ньому участі».

На нашу думку, правила тлумачення (ч. ч. 3-4 ст. 213 ЦК) поширюються лише на тлумачення заповіту судом. Не всі пропонувані статтею 213 ЦК шляхи тлумачення правочинів можуть бути прямо застосовані до тлумачення заповітів.

При тлумаченні заповіту не допускається внесення змін у сам зміст заповіту. При тлумаченні не повинен здійснюватися пошук волі учасника правочину, яка не знайшла відображення у тексті самого заповіту.

Доцільно було б ч. 2 ст. 213 ЦК викласти у такій редакції: «На вимогу однієї або обох сторін суд постановляє рішення про тлумачення змісту правочину».

Вважаємо доцільним ч. 2 ст. 1256 ЦК викласти в такій редакції:

«2. За заявою будь-кого із спадкоємців, у тому числі спадкоємців за законом, а також інших заінтересованих осіб (відказоодержувачів, сервітуаріїв, підпризначених спадкоємців тощо) суд постановляє рішення про тлумачення змісту заповіту.

У разі виникнення спору між будь-якими особами, зазначеними в абзаці першому цієї частини, за позовною заявою будь-кого із них суд постановляє рішення про тлумачення змісту заповіту».

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2-х томах. Т. II. – М., 1982. – 360 с.
2. Біленчук П., Теліпка В. Тлумачення правових норм: поняття, способи, види // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм: Збірник статей учасників міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора П.О. Недбайла. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 228 с. – С. 8–11.
3. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2007. – 416 с.
4. Карашук К. Деякі аспекти тлумачення норм права // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2008. – № 4. – С. 118–124.
5. Печений О. Втрата чинності заповітом. Тлумачення заповіту // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4 (63). – С. 128–137.
6. Печений О. Деякі проблеми методології спадкування // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 2 (57). – С. 77–83.
7. Про судову практику у справах про спадкування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 // Вісник Верховного суду України. – 2008. – № 6. – с. 17.
8. Рішення Апеляційного суду Житомирської області від 17 травня 2012 р. у справі № 0624/2-657/2011 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24179660>
9. Рішення Апеляційного суду Запорізької області від 27 листопада 2012 р. у справі № 22ц-6076/2012 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27688531>
10. Рішення Апеляційного суду Івано-Франківської області від 24 квітня 2009 р. у справі № 22-ц-469/2009 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/4570525>
11. Рішення Апеляційного суду Рівненської області від 18 грудня 2008 р. у справі № 22-1065/08 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2680776>
12. Рішення Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 18 червня 2010 р. у справі № 2-4/2010 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11118316>
13. Рішення Верховного Суду України від 27 серпня 2008 р. у справі №6-11329св08 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2299633>
14. Рішення Козівського районного суду Тернопільської області від 11 липня 2012 р. у справі № 2-о/1908/45/2012 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25409013>
15. Рішення Талалаївського районного суду Чернігівської області від 5 квітня 2013 р. у справі № 747/168/13-ц // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30453269>
16. Шевчук Л.В. Поняття та юридична природа заповіту як односторонньої угоди // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2000. – Вип. 91. – С. 23–28.

